

It lân fan kei?

... het land van agrobusiness!

betekenis van het agrocomplex in Fryslân:
omvang, ontwikkeling, SWOT en toekomstschets

**Engbert Boneschansker
Erik Keppels**

Leeuwarden, februari 2006

BBo

Bureau voor beleidsonderzoek
en -ondersteuning

www.bureaubeleidsonderzoek.nl

KvK: 01102046

Bank: 95.43.19.486

Postbus 2523

8901 AA Leeuwarden

info@bureaubeleidsonderzoek.nl

06 46213983

VOORWOORD

In *Hoe God uit Jorwerd verdween* beschreef Geert Mak de ontwikkelingen in de landbouw en de invloed daarvan op het dorpsleven in de vorige eeuw.¹ Hij gaf daarin een beeld van een samenleving die in sterke mate verbonden was met de landbouw. Uit het boek sprak de enorme omvang van de veranderingen in de landbouw en de grote gevolgen daarvan op de samenleving.

Nog steeds is de landbouw een belangrijke sector. Alleen nu is dat mee op basis van een complex van bedrijvigheid dat rond de landbouw is ontstaan. Dat agrocomplex is ook in deze tijd een sector die voortdurend in beweging is als gevolg van internationale, en soms ook regionale, bewegingen. De landbouw is een dynamische en sterk internationaal gerichte sector. Fryslân kent een verscheidenheid aan agro-bedrijven waarvan de producten soms 'de hele wereld over gaan'. Fryslân is in die zin niet meer (alleen) *it lân fan kei*, maar het land van de agro-business.

De Stichting Lidecof² heeft BBO (Bureau voor beleidsonderzoek en -ondersteuning) gevraagd om een *quick scan* uit te voeren naar het agrocomplex in Fryslân en de ontwikkelingen die op de sector af komen. In dit rapport wordt verslag gedaan van die quick scan. In het rapport wordt een beeld geschetst van het agrocomplex in Fryslân en wordt ingegaan op internationale trends en de kansen voor de Friese landbouw. Dank gaat uit naar Klaas van den Berg (Kamer van Koophandel Friesland), Gjalt Benedictus (Rabobank), Lute Spandau, en Siebren van der Zwaag (The Friesian Agro Consultancy) voor hun commentaar en suggesties tijdens het onderzoek.

Engbert Boneschansker

¹ G. Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 1996.

² Stichting Livestock Development-Consultancy Friesland.

INHOUD

1	INLEIDING EN VERANTWOORDING	7
2	BEELD VAN DE LANDBOUW	
2.1	Landbouw is een internationale sector	9
2.2	Nederland: een agrarische grootmacht	11
3	HET AGROCOMPLEX IN FRYSLÂN	
3.1	Inleiding	15
3.2	De landbouwsector in Fryslân: <i>It lân fan kei</i>	16
3.3	<i>Agrofood</i> : landbouw- en voedings- en genotmiddelensector	21
3.4	Agrocomplex	22
4	BLIK OP DE TOEKOMST	
4.1	Inleiding	31
4.2	Trends	31
4.3	SWOT agrocomplex Fryslân	34
4.4	Kansen voor Fryslân	37
	LITERATUUR	39

1 INLEIDING EN VERANTWOORDING

Nederland heeft de afgelopen decennia een plaats als agrarische grootmacht veroverd. Rond 1990 had Nederland een aandeel van 10% in de totale werelduitvoer van bewerkte en onbewerkte agrarische producten – een even groot aandeel als Frankrijk dat in oppervlakte vijftien keer zo groot is als Nederland. De groei van de agrarische productie en van de uitvoer was in die jaren internationaal gezien uitzonderlijk hoog. Fryslân nam daarin een belangrijke plaats in met een groot aandeel in veeteelt en zuivel.

De laatste tien jaar is de Nederlandse landbouw in een ‘normaler’ vaarwater terecht gekomen. Onder invloed van geleidelijke afbouw van de Europese steun neemt de concurrentie uit andere landen toe. Bovendien zijn er meer landen in staat forse productiviteitsgroei te realiseren. Ook heeft de landbouw maatregelen moeten nemen om te voldoen aan voorwaarden vanuit milieubescherming, voedselveiligheid en dierenwelzijn.

Dat roept de vraag op wat de toekomst van de landbouw is. Die vraag is, op die manier gesteld, echter enigszins misplaatst. ‘De landbouw’ kan al lang niet meer gezien worden als alleen de primaire sector. Er is in de loop van de jaren een cluster van economische activiteiten ontstaan rond de landbouw. Het gaat dan in de eerste plaats om de voedingsmiddelenindustrie, maar ook bijvoorbeeld om de fabricage van landbouwmachines, dienstverlening voor de landbouw, en transport. Dit ‘agrocomplex’ is in termen van productie en werkgelegenheid veel groter dan de landbouw op zich. De activiteiten binnen het agrocomplex zijn met elkaar verweven: de voedingsmiddelenindustrie en andere aanverwante activiteiten hadden zich zonder landbouw niet op de huidige manier kunnen ontwikkelen. De landbouw zou niet de huidige vorm hebben zonder voedingsmiddelenindustrie en andere aanverwante activiteiten.

Onderzoeksvraag

De vraag moet dus zijn wat de toekomst is van het agrocomplex. Over die vraag gaat dit rapport. Er wordt ingezoomd op het agrocomplex in Fryslân. Daarbij komen verschillen met de rest van (Noord-)Nederland aan de orde.

De probleemstelling van dit rapport bestaat uit de volgende vragen:

1. Wat is de omvang en betekenis van het agrocomplex in Fryslân?
2. Wat zijn te verwachten ontwikkelingen in de (nabije) toekomst die het Friese agrocomplex beïnvloeden?
3. Wat zijn de kansen en risico’s voor het Friese agrocomplex?

Er zal kort worden stil gestaan bij mogelijke gevolgen voor beleid.

Aanpak en verantwoording

Dit onderzoek betreft een *quick scan*. Het is een beknopt onderzoek. Er is gewerkt op basis van beschikbare literatuur en eerder onderzoek. Meestal gaat het om literatuur en onderzoek over het Nederlandse of internationale agrocomplex. Er is steeds tentatief een

'vertaling' gemaakt naar de Friese situatie. Van de omvang van het Friese agrocomplex is een schatting opgenomen.

In de quick scan is een brede afbakening gekozen van het begrip agrocomplex.³ Dat betekent dat niet alleen op het niveau van de landbouw- en voedings- en genotmiddelensector wordt gekeken, maar ook aandacht wordt gegeven aan de verwevenheid van landbouw, industrie en diensten en aan verbreding van de landbouw.

Bij de kwantitatieve gegevens gaat het om gegevens over productie, toegevoegde waarde – een indicator voor de omvang van de economie – en werkgelegenheid van het agrocomplex. 'Aanpalende' bedrijvigheid (bijvoorbeeld kennisdiensten) zijn kwalitatief in beeld gebracht. Om het belang van de sector aan te geven is een bepaald vergelijkingskader nodig. Er is daarom steeds gekeken naar het belang van de sector in het totaal van de economie, en naar Fryslân in vergelijking met Noord-Nederland en Nederland. De belangrijkste bronnen zijn het CBS, de Erbo-enquête, het Handelsregister van de Kamer van Koophandel, het provinciale werkgelegenheidsregister en diverse internetbronnen.

Trends zijn in kaart gebracht op basis van diverse studies en rapporten die de afgelopen jaren zijn verschenen. Bronnen zijn met name het LEI, het CBS, het CPB en diverse beleidsinstellingen op het terrein van de landbouw.⁴ Het gaat zowel om studies en onderzoeksrapporten als om informatie uit beleidsnotities (denk aan *Kiezen voor landbouw*).⁵

De analyse van trends en van de Friese situatie monden uit in een korte schets van kansen en risico's voor het agrocomplex in Fryslân. De beantwoording van de vraag naar kansen en risico's is hier gedaan in de vorm van een beknopte SWOT-analyse.⁶

Leeswijzer

Hoofdstuk 2 geeft een beeld van de landbouw in het algemeen. Er wordt ingegaan op de internationale aspecten van de landbouw en de (bijzondere) positie van Nederland. Hoofdstuk 3 bevat een cijfermatige exercitie van de omvang en de betekenis van de landbouw voor Fryslân. In hoofdstuk 4 komen trends aan bod en worden de resultaten van de (beknopte) SWOT gepresenteerd. In hoofdstuk 4 wordt ook kort stil gestaan bij mogelijke gevolgen voor het beleid.

³ Er worden ook wel andere termen gebruikt om het cluster rond de landbouw aan te geven. Zo wordt wel de term agrocluster gebruikt. Die term heeft echter als nadeel dat in economische termen met clustering ook ruimtelijke clustering wordt bedoeld. In deelsectoren is daarvan wel sprake binnen de landbouw, maar in algemene zin niet. Ook wordt de term agrosector wel gebruikt. Letterlijk betekent dat niets anders dan de landbouwsector, en daar hebben we het nou juist niet alleen over. Ook de term agrofood sector komt voor, waarmee bedoeld wordt op de landbouw- en voedings- en genotmiddelensector. Verder wordt de term agribusiness gebruikt. Die term wordt echter ook wel gebruikt voor alleen de niet-primaire sector.

⁴ LEI = Landbouw Economisch Instituut (onderdeel van de Wageningen Universiteit en Research Centrum); CBS = Centraal Bureau voor de Statistiek; CPB = Centraal planbureau.

⁵ Ministerie van LNV, 2005a.

⁶ SWOT staat voor *Strengths, Weakness, Opportunities* en *Threats*.

2 BEELD VAN DE LANDBOUW

2.1 Landbouw is een internationale sector

De landbouw is de afgelopen decennia sterk geïnternationaliseerd. De totale waarde van landbouwexport in de wereld was in 2005 ongeveer 650 miljard dollar, wat neerkomt op, ongeveer 7% van alle internationale handel.⁷ Nederland nam in 2004 de tweede plaats in na de Verenigde Staten als grootste exporteur van de wereld, met een aandeel in de totale export van landbouwproducten van ruim 7,9%.⁸

Bij internationalisering gaat het niet alleen om de omvang van import- en export. Daar achter ligt een ontwikkeling van internationale transportnetwerken en samenwerking. De import en export van goederen betreft vaak een complex geheel van transport en bewerking van primaire goederen, halffabrikaten en eindproducten van en naar verschillende landen.

In de kaders zijn voorbeelden van die internationale verwevenheid gegeven.

Figuur 1.1: 'Dutch style' kas in Spanje

Uit: Cantliffe en Vansickle, 2003

Voorbeeld internationale verwevenheid "Tomaten uit Spanje"

Nederland heeft altijd een vooraanstaande rol gespeeld in de productie en export van tomaten. De ontwikkeling van hoogwaardige teelt en productie in de glastuinbouw speelden daarbij een rol – denk aan teelt op steenwol en de ontwikkeling van nieuwe rassen. Tot 2000 was Nederland de nummer 1 exporteur van tomaten in de wereld. De tomaten werden vooral naar Duitsland geëxporteerd. Spanje kent de afgelopen 15 jaar een sterke groei van de tomatenexport. Tussen 1990 en 2004 is de export verdriedvoudigd. Spanje is sinds 2000 de nummer 1 exporteur. Daaraan lag ten grondslag onder meer de uitbreiding van productie met behulp van moderne teelttechnieken, zoals die in Nederland waren ontwikkeld.⁹ Het warme klimaat is vanzelfsprekend een belangrijke factor. Alleen al in de regio Almeria (Zuid-Spanje) is een groot complex van kassen ontstaan van 20.000 ha.¹⁰

⁷ FAO, 2006.

⁸ De Verenigde Staten hebben het grootste aandeel in de wereld export van landbouwproducten: 10,6%. Andere grote exporteurs zijn Frankrijk (7,7%), Duitsland (6,5%) en Brazilië (4,5%). FAO, 2006.

⁹ Cantliffe en Vansickle, 2003.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld ook: <http://www.energybulletin.net/6541.html>. De oppervlakte aan kassen (glastuinbouw) in Nederland is ongeveer 10.000 hectare (CBS).

Figuur 1.2: Kassen in Almeria

De tomatenproductie is binnen de Europese Unie inmiddels zo groot dat een deel van de productie op de wereldmarkt wordt verhandeld. Dat gebeurt tegen dusdanig lage prijzen dat boeren in met name Afrikaanse landen niet tegen die prijzen kunnen produceren. Het gevolg is onder andere dat het perspectief voor de jonge bevolking op werk in de landbouw laag is. Dat leidt vervolgens tot een emigratiestroom richting onder meer de Canarische eilanden en het Spaanse vasteland. De (illegale) immigranten kunnen vervolgens voor een deel aan werk komen in de tomatenkassen in Almeria.¹¹

Uit: Cantliffe en Vansickle, 2003

Europees landbouwbeleid

Voor Nederland betreft de internationale samenwerking in de eerste plaats het zogenoemde Gemeenschappelijke Europese Landbouw Beleid (GLB). De ontwikkeling van de landbouw vindt vanaf de zestiger jaren plaats onder de bescherming van het Europese landbouwbeleid. Door bescherming van de prijzen binnen de Europese Unie, werd boeren een zeker inkomen gegarandeerd en kregen ze bescherming tegen de concurrentie op de wereldmarkt. De prijzen van de producten op de interne, Europese markt werden (en worden) door de EU hoger vastgesteld dan de wereldmarktprijs, waardoor de boeren een zeker inkomen konden verwerven. De prijssteun betekende ook dat de boeren producten tegen een concurrerende prijs op de wereldmarkt konden zetten. De omvang van de Europese steun is in de loop van de zeventiger en tachtiger jaren toegenomen. Als exporterend land heeft Nederland zeker kunnen profiteren van het Europese landbouwbeleid.

Het Europese landbouwbeleid verandert. Er is in het algemeen een verschuiving van prijs- naar inkomenssteun. Van oudsher wordt de prijssteun voornamelijk opgebracht door de consumenten die een hoge interne marktprijs betalen. Steeds vaker gaan financiële stromen rechtstreeks van de overheid naar de boer in de vorm van inkomenssteun. De (Europese) overheid zal zich ook gedeeltelijk terugtrekken als marktregulator. De spiegelzijde daarvan is dat de overheid zich meer gaat bezig houden met sanering van de sector en met regulering uit hoofde van milieu- en welzijnsproblematiek.

¹¹ Zie www.wefeedtheworld.at.

Figuur 1.3: Varkenshouderij

Voorbeeld internationale verwevenheid "Soja voor varkens"

Tijdens onderhandelingen over internationale handel in het kader van de GATT heeft in de zestiger jaren de Europese Unie een hoge graanprijs voor haar interne markt bewerkstelligd.¹² Er kwamen hoge importtarieven op graan van buiten de EU. In het kader van de internationale afspraken is toen ook bepaald dat de EU – ter compensatie – lage tarieven zou gaan hanteren voor de import van graanvervangers. Daaronder viel ook soja. Soja werd verwerkt in krachtvoerders voor de veehouderij en werd vanwege de lage prijzen grootschalig geïmporteerd, onder andere via Rotterdam (men sprak van het 'gat van Rotterdam'). De Nederlandse varkenshouderij kon profiteren van de ligging vlakbij Rotterdam en de goedkope import van onder andere soja, en groeide dan ook zeer snel. Ook toeleveranciers zoals stallenbouw floreerden. Aan de andere kant werd er minder graan uit de Europese Unie gebruikt voor de productie van veevoeder, dus daalde de afzetmarkt voor graan.¹³

De soja was (en is) goedkoop omdat transportkosten relatief laag zijn en omdat de soja goedkoop kan worden geproduceerd in landen als Brazilië. Daar worden delen van bossen tegen een zeer lage grondprijs in gebruik genomen voor grootschalige sojateelt. De soja voor varkens heeft zo voor een deel ook een internationale verwevenheid met de afname van tropische regenwouden.

Figuur 1.4: Kap van regenwoud

2.2 Nederland: een agrarische grootmacht

Het agrocomplex is belangrijk voor de Nederlandse economie. Het geheel van economische activiteiten samenhangend met landbouw en voedingsmiddelen kwam in 2004 overeen met ruim 10% van de werkgelegenheid.¹⁴ Het gaat dan om de toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten.

Van de activiteiten in het agrocomplex hangt 70% samen met export. Van de export gaat 80% naar andere EU-landen. Duitsland is, met een aandeel van ruim een kwart, al vele decennia de belangrijkste afnemer. De sierteeltproducten hebben met 15% het grootste aandeel in de agrarische uitvoer. Daarnaast zijn vlees, zuivelproducten en groente belangrijke exportproducten.¹⁵

¹² GATT = General Agreement on Trade and Tariffs.

¹³ Het verband tussen het Europese landbouwbeleid en de ontwikkeling in de akkerbouw is fraai beschreven door Westerman (2006).

¹⁴ LEI, 2006.

¹⁵ LEI, 2006.

Voorbeeld internationale verwevenheid “Palmolie voor auto’s”

Recent is er mede door de hoge olieprijsen veel aandacht voor het gebruik van biobrandstoffen. Zowel in Amerika als Europa gaan geluiden op om het aandeel biobrandstoffen te verhogen. In een land als Brazilië heeft biobrandstof (vooral op basis van rietsuiker) al een groot aandeel. Uit gewassen als suikerriet, soja, maïs, palmolie en koolzaad kan olie worden gewonnen, die in beginsel ook als brandstof voor bijvoorbeeld auto’s kan worden gebruikt. De oliën worden tot nu toe vooral gebruikt direct als voedsel en als grondstof voor bijvoorbeeld margarine. Door de toenemende belangstelling voor biobrandstoffen lopen de prijzen voor de genoemde gewassen en de daaruit gewonnen oliën op. Er dreigt daardoor tot op zekere hoogte een ‘strijd’ om het gebruik van de gewassen voor voedsel of voor de auto. Dat geldt ook voor Fryslân. Een bedrijf als frituurvetmaker Levo uit Franeker gebruikt als grondstoffen vooral plantaardige oliën en vetten en merkt dat de prijzen stijgen of dat het soms moeilijker wordt bestellingen te plaatsen.¹⁶

Figuur 1.5: Biodiesel

In 2004 waren er in Nederland ongeveer 80.000 land- en tuinbouwbedrijven. Het aandeel van de primaire land- en tuinbouw, met 7 miljard euro toegevoegde waarde en een werkgelegenheid van circa 175.000 arbeidsjaren, loopt echter terug.

Ongeveer een derde van de toegevoegde waarde van het agrocomplex komt voor rekening van de voedings- en genotmiddelenindustrie. Die sector telt in Nederland circa 4.500 bedrijven, biedt werk aan 144.000 personen en is voor bijna de helft gebaseerd op buitenlandse grondstoffen. De verwerkende industrie en de handel zijn van belang voor de primaire productie. Het grootste Nederlandse concern binnen de *food* sector bedrijfstak is Unilever, gevolgd door bierbrouwer Heineken en vleesproducent Vion. Ruim een derde van de agrosector bestaat uit handel en verwerking van buitenlandse grondstoffen, zoals thee, cacao, koffie, tabak en tropisch fruit. Dit aandeel neemt in de loop der jaren toe.

Met name in de tweede helft van de vorige eeuw heeft het Nederlandse agrocomplex zich sterk ontwikkeld. Nederland werd met name door een hoge productiviteit en grote aandelen in de internationale markten een ‘agrarische grootmacht’. Aan de periode van forse productiegroei en toename van internationaal marktaandeel is in de jaren negentig

¹⁶ Bron: De Volkskrant, 27 januari 2007.

van de vorige eeuw een einde gekomen. De daling van de prijzen zette door en werd niet langer gecompenseerd door volumegroei. De groei van de arbeidsproductiviteit in de landbouw is lager dan in eerdere jaren. Door lagere arbeidsproductiviteitsgroei en op langere termijn dalende prijzen staat inmiddels ook het inkomen in de sector onder druk.²⁰

Op dit moment staat het Nederlandse agrocomplex onder druk. Dat komt vooral door toenemende concurrentie (zowel van binnen als buiten de EU), beperkingen in de intensieve productie door (Europees) beleid, en stagnerende vraag. De volgende ontwikkelingen spelen een rol.

Een agrarische grootmacht

Nederland is in de tweede helft van de vorige eeuw uitgegroeid tot een agrarische grootmacht. Met name de uitvoer van voedingsmiddelen nam decennialang fors toe. Rond 1990 had Nederland een aandeel van 10% in de totale uitvoer van bewerkte en onbewerkte agrarische producten – even groot als Frankrijk.¹⁷ De uitvoer nam in Nederland tussen 1950 en 1990 met 5,5% per jaar toe, wat internationaal gezien een uitzonderlijk hoog groeicijfer is.

De exportpositie is op zich al opvallend genoeg. Daar komt nog wat bij. In tegenstelling tot de meeste andere westerse landen, bleef de (netto-)productie in Nederland stijgen met een percentage dat bijna gelijk was aan de groei van de gehele economie.¹⁸ In de meeste rijke, westerse landen nam de productie niet zo sterk toe. Dit duidt erop dat de Nederlandse landbouw ook een hoog productieve landbouw is. Het overschot aan productie – de binnenlandse vraag nam niet zo snel toe – is geëxporteerd.

Desondanks was het aandeel in de Nederlandse economie van de landbouwsector *an sich*, net als in andere landen, in de loop van de vorige eeuw gedaald van ongeveer 10% van het bbp rond 1950 tot 4,1% in 1990, tot 1,9% in 2004, vooral als gevolg van de prijsontwikkeling.¹⁹

- De ontwikkeling van de intensieve veehouderij wordt sinds een aantal jaren door Europees (milieu)beleid beperkt, wat een verslechtering van de concurrentiepositie oplevert (ten aanzien van meer extensieve veehouderij).²¹ De Europese nitraatrichtlijn en het mestbeleid beperken de expansie van de (grondgebonden en de niet-grondgebonden) veehouderij. Ook de Europese kaderrichtlijn water beperkt de verdere groeimogelijkheden, alhoewel de nationale invulling van de waterrichtlijn nog moet plaatsvinden.
- De afzetmarkt voor Nederland – het rijke, dichtbevolkte Noordwesten van de Europa – vertoont verzadigingsverschijnselen. Geringe inkomensgroei en in een in de toekomst dalende bevolking versterken dat alleen maar.²²

¹⁷ CPB, 2004.

¹⁸ Ook de toegevoegde waarde bleef met een vergelijkbaar percentage stijgen (CPB, 2004).

¹⁹ CPB (2004) en CBS/LEI (2006). Dat lage aandeel wordt vooral veroorzaakt door de prijsontwikkeling. De economische waarde van een sector wordt onder andere uitgedrukt via de prijzen. De landbouwprijzen zijn op de lange termijn (relatief) gedaald en dus ook het aandeel in de economie. De Europese prijssteun kon deze algemene ontwikkeling niet volledig tegenhouden. De prijsdaling komt doordat bij een bescheiden vraagontwikkeling de productiviteit als gevolg van technologische ontwikkeling snel toeneemt. In Nederland was dus sprake van een sterke volume-ontwikkeling (groei productie), maar door de prijsontwikkeling neemt het aandeel in het bbp toch af. In andere westerse landen was vaak sprake van een ook relatief dalend volume. Bbp = bruto binnenlands product.

²⁰ De laatste jaren zijn er wel stijgende wereldmarktprijzen voor de landbouw, maar dat geldt, gezien de gestegen aardolieprijs, vooral producten die als aardolievervanger kunnen worden gebruikt. LEI, 2006.

²¹ Denk bijvoorbeeld aan de opkoopregeling in de intensieve varkenshouderij, waarbij de productiecapaciteit is gelimiteerd.

²² Zo zijn de consumentenuitgaven (in 2005 33,5 miljard euro) voor voedings- en genotmiddelen de laatste jaren min of meer stabiel. Hun aandeel in de totale consumptieve bestedingen loopt geleidelijk terug en bedroeg in 2005 ongeveer 14% (LEI, 2006).

- Internationaal zijn afspraken gemaakt over de liberalisering voor markten voor landbouwproducten. De internationale liberalisering van de handel in landbouwproducten zal met name de akkerbouw en de dierlijke sector onder druk zetten door meer internationale concurrentie. In het Europese landbouwbeleid zullen met name voor producten als melk en suiker nog verdere hervormingen volgen.²³
- Ten slotte zal vanuit de niet-landbouw de vraag naar ruimte de komende decennia verder toenemen (ruimte voor wonen, bedrijvigheid, natuur, recreatie en water). In een dichtbevolkt land als Nederland leidt tot extra druk op de grondprijzen en de groeimogelijkheden van de landbouw.

²³ De prijs van suiker wordt vanaf 2007 met 36% verlaagd (LEI, 2006). Mogelijk dat de sierteelt wel profiteert van de internationale liberalisering (CPB, 2004).

3 HET AGROCOMPLEX IN FRYSLÂN

3.1 Inleiding

Het agrocomplex kan worden omschreven als het samenhangende geheel van economische activiteiten in en rond de landbouw. Naast de landbouw gaat het dan in de eerste plaats om de voedingsmiddelenindustrie, maar ook om onder meer de fabricage van landbouwmachines, dienstverlening voor de landbouw, en transport. Het gaat om alle delen van de economie die een (duidelijke) relatie hebben met de landbouw. Anders gezegd, het gaat om economische activiteiten die bestaan vanwege de landbouw. Het agrocomplex betreft dus niet alleen de primaire sector (de landbouw *an sich*), maar ook toeleverende en verwerkende industrie en diensten. Met name bij de aanverwante diensten is het niet altijd makkelijk de economische activiteiten eenduidig toe te rekenen aan de landbouw.

Er zijn drie manieren om naar de samenhang tussen landbouw en andere economische activiteiten te kijken (zie kader). De eerste benadering is die via bedrijfstakken. De totale agrofood sector bestaat dan uit de landbouwsector en de voedings- en genotmiddelensector. Dit is de meest eenvoudige, maar ook de meest 'grove' benadering. Bij de tweede benadering wordt op subsectoraal niveau – dus meer gedetailleerd – een specifieke toerekening gemaakt van activiteiten aan de agrofood sector. Het gaat dan ook om andere dan voedselactiviteiten, die gerelateerd zijn aan de landbouw- en voedingsector uit de industrie en de dienstensector. Gezamenlijk is dat het agrocomplex.²⁴ Deze benadering is meer uitgebreid en doet meer recht aan de verwevenheid van de landbouw met andere economische activiteiten. De derde manier is een aanvulling en betreft die bedrijvigheid die wel aan de landbouw kan worden gerelateerd maar niet of niet volledig in de tweede benadering wordt meegenomen. Er wordt hier bedoeld op (regio)specifieke bedrijvigheid die een sterke band heeft met de landbouw.

Hierna wordt eerst naar de landbouwsector *an sich* (de primaire sector) gekeken. Daarbij gaat het vooral om het aantal en de omvang van de landbouwbedrijven in Fryslân. In paragraaf 3.3 wordt op basis van bedrijfstakken een beeld gegeven van de landbouw- en de voedings- en genotmiddelensector in Fryslân (de agrofoodsector). In paragraaf 3.4 wordt een schatting gegeven van de omvang van het totale Friese agrocomplex. Er wordt ook een beeld gegeven van de omvang van en het type bedrijven die onder het agrocomplex vallen.

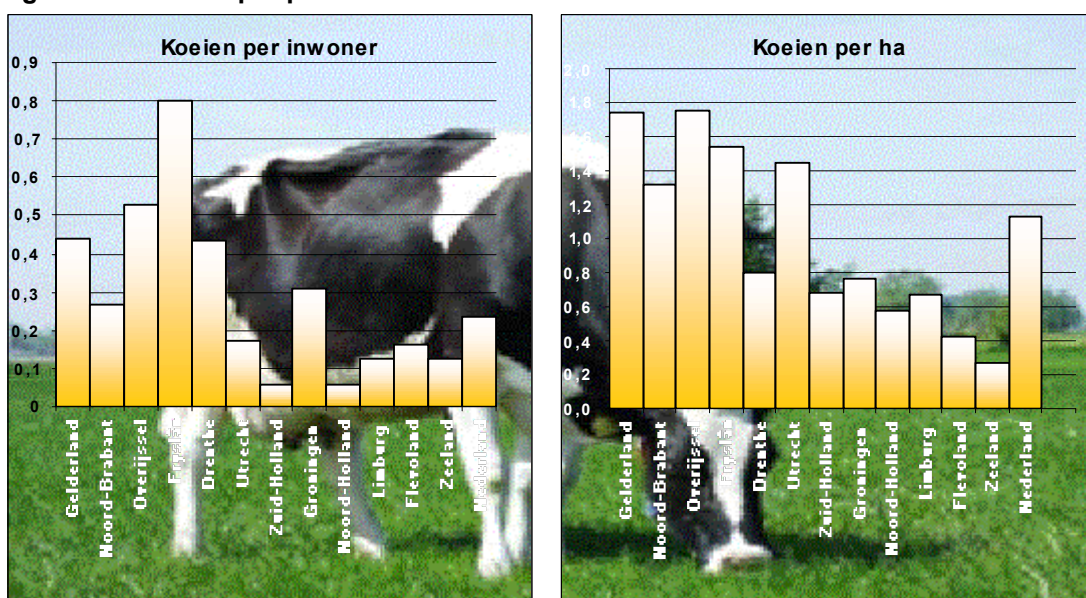
- **Agrofood**
Landbouw- en voedings- en genotmiddelensector
- **Agrocomplex**
 - Primaire landbouw
 - Verwerking, toelevering en distributie van agrarische producten
 - Hoveniers, agrarische dienstverlening, bosbouw
 - Verbreding en verdieping landbouw
- **Overig agro-gerelateerd**
Overige gerelateerde industrie en diensten

²⁴ Zie ook RLG (2001).

3.2 De landbouwsector in Fryslân: *it lân fan kei*

Het beeld van de Friese landbouw wordt sterk bepaald door veeteelt en zuivel. Fryslân is een plattelandsprovincie en een koeienprovincie. Het aantal koeien per inwoner is in Fryslân het hoogst van alle provincies in Nederland. Ook het aantal koeien per ha is relatief hoog. Fryslân heeft niet de meeste koeien. Die 'eer' is weggelegd voor de provincie Gelderland.

Figuur 3.1: Koeien per provincie*

* De provincies zijn gerangschikt van links naar rechts op basis van het totaal aantal koeien. Oppervlakte is exclusief water.

Bron: CSB (Statline), Landbouwtellingen, bewerking BBO

In Fryslân is het aandeel van de landbouw in het totale grondgebruik hoog: bijna 80%. In Nederland als geheel is het bijna 70%. Van de cultuurgrond is meer dan 80% in Fryslân in gebruik als grasland. Dat is beduidend meer dan in de andere noordelijke provincies (rond de 40%) en Nederland (50%). Het grondgebruik wordt in Fryslân voor bijna 90% bepaald door graasdierbedrijven. In andere provincies en in Nederland ligt dat beduidend lager (rond 60%).

Het totaal aantal land- en tuinbouwbedrijven was in Fryslân in 2005 bijna 6.300. Fryslân kent relatief meer bedrijven met een grotere omvang: 55% is groter dan 30 ha. Ook in Groningen en Drenthe vormen de grotere bedrijven rond de helft van het totaal. In Nederland is ruim 30% groter dan 30 ha.

Het verschil in grootte hangt samen met een verschil in type bedrijven. In Nederland zijn veel meer, in ha gemeten, kleinere tuinbouwbedrijven en hokdierbedrijven. In Fryslân is ruim 85% van de bedrijven veeteeltbedrijf (graasdierbedrijven). Dit heeft vanzelfsprekend te maken met de productie van melk die wordt verwerkt in de zuivelindustrie. In de andere noordelijke provincies ligt het aandeel veeteeltbedrijven tussen de 50% en 60%; in Nederland op 50%.

Tabel 3.1: Oppervlakte en bodemgebruik

	<i>Fryslân</i>	<i>Groningen</i>	<i>Drenthe</i>	<i>Noorden</i>	<i>Nederland</i>
	<i>ha</i>				
Totale oppervlakte (2000)*	334.926	233.597	264.200	832.723	3.378.331
Landbouw	264.947	192.296	194.703	651.946	2.326.047
Overig niet-bebouwd	38.706	12.991	43.017	94.714	483.464
Verkeer	8.731	6.377	6.769	21.877	113.039
Recreatie	4.607	3.627	4.420	12.654	88.877
Woongebied	11.283	10.437	9.703	31.423	221.141
Bedrijfsterrein	2.809	2.932	2.068	7.809	65.945
Overig bebouwd	3.843	4.940	3.520	12.303	79.818
Cultuurgrond totaal (2003)**	228.709	163.284	152.980	544.973	1.923.046
Akkerbouwgewassen	38.508	98.642	85.249	222.399	813.976
Gras	188.209	61.240	64.394	313.842	985.166
Tuinbouw open grond	1.590	2.068	2.042	5.699	105.527
Tuinbouw onder glas	116	62	246	424	10.542
Braakland	185	335	316	835	3.675
Snelgroeiend hout	102	938	735	1.775	4.160
Bedrijven met ... (2003)***	163.284	228.709	152.980	544.973	1.923.046
Akkerbouw	81.274	19.877	55.485	156.637	473.900
Tuinbouw en blijvende teeltbedrijven	1.832	1.813	3.491	7.135	106.783
Graasdierbedrijven	65.797	200.710	77.472	343.979	1.102.311
Hokdierbedrijven	446	514	1.136	2.096	37.289
Combinaties	13.935	5.795	15.396	35.126	202.763

* Exclusief binnen- en buitenwater.

* Cultuurgrond gemeten maat.

** Oppervlakte cultuurgrond per hoofdtype van de landbouwbedrijven. Een bedrijf is toegerekend aan een hoofdtype als de betreffende economische activiteit meer dan 2/3 van de totale bedrijfsomvang omvat.

Bron: Statistisch Jaarboek voor het Noorden 2004, CBS (Statline), bewerking BBO

Tabel 3.2: Aantal land- en tuinbouwbedrijven naar grootte en bedrijfstype, 2005

	<i>Fryslân</i>	<i>Groningen</i>	<i>Drenthe</i>	<i>Noorden</i>	<i>Nederland</i>
Totaal	6.293	3.650	4196	14.139	81.830
Naar omvang					
0-10 ha	1.611	864	1283	3.758	35.778
10-30 ha	1.247	720	991	2.958	21.953
30 tot 50 ha	1.700	744	819	3.263	13.600
50 tot 100 ha	1.510	982	858	3.350	8.785
100 ha en meer	225	340	245	810	1.714
Bedrijfstype*					
Akkerbouw	463	1.242	1.010	2.715	12.358
Tuinbouw en blijvende teeltbedrijven	134	162	234	530	14.759
Graasdierbedrijven	5.392	1.910	2.430	9.732	41.098
Hokdierbedrijven	137	91	161	389	6.083
Combinaties	167	245	361	773	7.532
Akkerbouw	463	1.242	1.010	2.715	12.358
Tuinbouw en blijvende teeltbedrijven	134	162	234	530	14.759

* Hoofd- en nevenactiviteit. Graasdieren zijn runderen, schapen, geiten en paarden. Tot de graasdiebedrijven horen ook de kalvermesterijen. Hokdieren zijn varkens en pluimvee. Combinaties betreffen de gewassencombinaties, de diercombinaties en de dieren/gewassencombinaties. Combinaties zijn dus alle bedrijven die niet behoren tot de hoofdtypen akkerbouw-, tuinbouw-, blijvende teelt-, graasdier- en hokdierbedrijven.

Bron: Statistisch Jaarboek voor het Noorden 2004, CBS (Statline), bewerking BBO

Ook in termen van opbrengst van de agrarische bedrijven is de veeteelt dominant in Fryslân. In Nederland hebben de andere typen agrarische bedrijven een groter aandeel in de opbrengsten, hoewel de graasdierbedrijven ook nog sterk zijn vertegenwoordigd. Dat de agrarische bedrijven in Fryslân voornamelijk gericht zijn op melkvee is ook in zekere mate een indicatie van het toegenomen concentratieproces in de zuivelindustrie in Nederland.²⁵ In 2003 waren er in Nederland nog maar 15 zuivelondernemingen die gezamenlijk een omzet van 5,5 miljard euro's hadden en een werkgelegenheid boden aan ruim 11.000 personen.

Tabel 3.3: Bedrijfsomvang (NGE) van agrarische bedrijven in 2005; naar type

Type agrarisch bedrijf	Fryslân	Noord-Nederland	Nederland
	NGE*		
Akkerbouwbedrijven	34.220	197.905	647.348
Tuinbouw- en blijvende teeltbedrijven	34.843	130.507	2.981.848
Graasdierbedrijven	408.271	693.078	2.434.796
Hokdierbedrijven	15.165	41.405	611.380
Combinaties	13.355	69.947	519.290
Bedrijfsomvang, totaal	505.855	1.132.841	7.194.661

* NGE = Nederlandse Grootte-Eenheden. Een NGE is een economische maatstaf om de totaalopbrengst van een diersoort of gewas minus bepaalde bijbehorende specifieke kosten in beeld te brengen. Een NGE wordt verkregen door de brutostandaardsaldo (de opbrengst minus kosten van een diersoort of gewas) te delen door een bepaalde deelfactor. De deelfactor voor 2005 is vastgesteld op 1.400 en deze deelfactor corrigeert voor de prijsontwikkeling in Nederland.

Bron: CSB (Statline), Landbouwtellingen, bewerking BBO

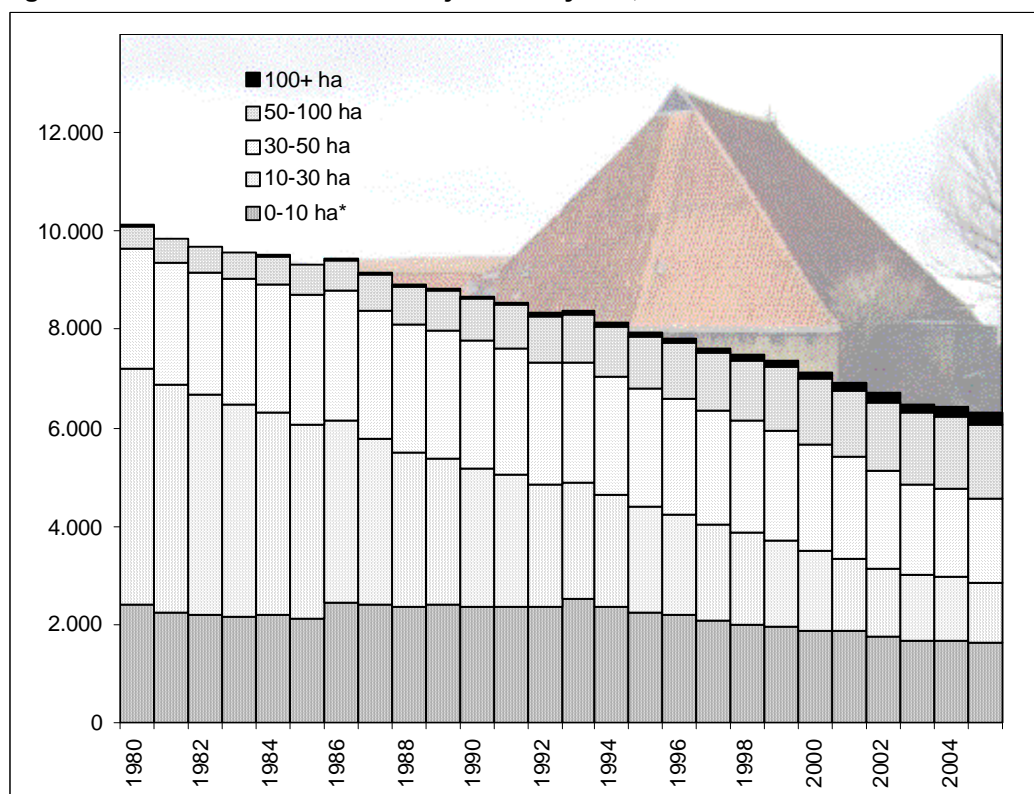
Het aantal landbouwbedrijven neemt voortdurend af. Sinds 1980 is het aantal bedrijven in Fryslân met bijna 40% gedaald. Dat komt neer op zo'n 100 tot 200 per jaar. In Nederland was de daling nog iets scherper. Naast de daling vindt er ook een verschuiving plaats in grootte. De kleinste bedrijven dalen slechts licht (en vooral de laatste tien jaar). Met name de middelgrote bedrijven (10-50 ha) nemen in aantal sterk af. Bedrijven tussen 10 en 30 ha zijn met bijna 75% afgenomen sinds 1980. Het aantal grote bedrijven neemt juist wel toe. Bedrijven van 50-100 ha zijn meer dan verdrievoudigd sinds 1980; bedrijven van boven de 100 ha zelfs vertienvoudigd.

De vermindering in het aantal bedrijven houdt overigens niet in dat de productie ook minder is geworden. Dit komt doordat de positie van de weggevallen bedrijven meestal wordt ingenomen door al bestaande bedrijven.²⁶ In Fryslân valt hierbij wel op dat het aantal agrarische bedrijven met een combinatie van gewassen en veeteelt sinds 1992 is gestegen, dit in tegenstelling tot de rest van (Noord-) Nederland.

²⁵ LNV, 2005b.

²⁶ LNV, 2005b.

Figuur 3.2: Land- en tuinbouwbedrijven in Fryslân, 1980-2005

* Onder 0-10 ha vallen ook bedrijven zonder cultuurgrond; voor 1987 ontbreken gegevens van kleinere bedrijven; deze zijn aangevuld als het gemiddelde van het voorgaande en navolgende jaar.

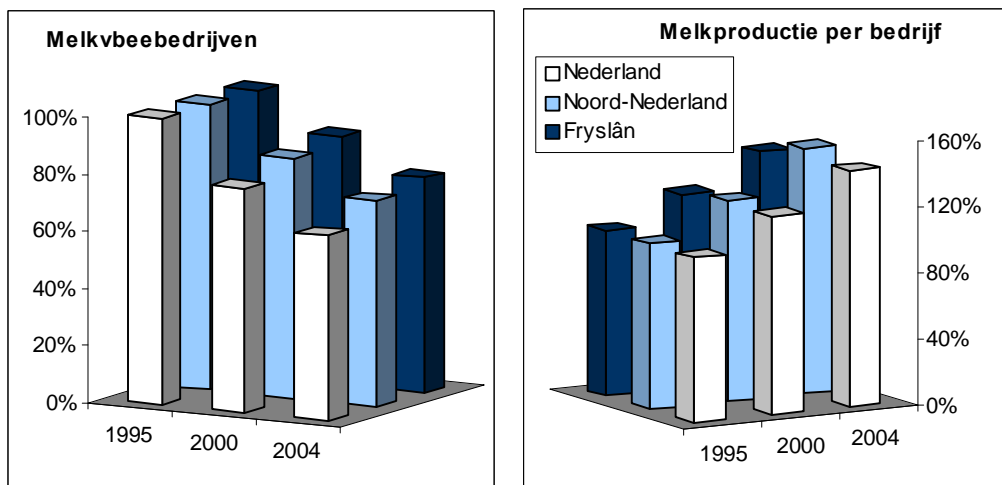
Bron: CSB (Statline), Landbouwtellingen, bewerking BBO

Tussen 1995 en 2004 is het aantal melkveebedrijven sterk afgenomen; in Fryslân met 25%. Dat is fors, maar wel minder dan de landelijke afname (-35%). Vooral het aantal kleinere bedrijven – tot 350.000 kg melk per jaar – is afgenomen. Tot 2015 zal de daling nog doorzetten met ongeveer een derde minder bedrijven.²⁷ Tegelijkertijd nam de productie per bedrijf fors toe. In Fryslân met bijna 40%; dat is iets onder de landelijke toename van 43%. De totale melkproductie nam in Fryslân daardoor per saldo iets toe (+4%); landelijk nam de totale melkproductie af (-7%). Verwacht wordt dat met name de grotere bedrijven ook de komende jaren nog een productiegroei kunnen laten zien, zodat in beginsel de totale melkproductie nog zou kunnen toenemen.²⁸

²⁷ Dat is althans de ontwikkeling landelijk; waarschijnlijk geldt dat ook voor Fryslân (Beldman et al., 2006).

²⁸ Beldman et al., 2006.

Figuur 3.3: Melkveebedrijven en melkproductie per bedrijf, 1995-2004

Bron: Beldman et al., 2006.

Verbrede landbouw

Verbrede landbouw houdt in dat boeren naast hun boerderij zich bezig houden met een tweede tak van zaken. Vooral kleinere boerenbedrijven leggen zich toe op verbrede landbouw. Door onder andere schaalvergroting en specialisatie zijn de landbouwprijzen onder druk komen te liggen. Hierdoor zijn opbrengsten van kleinere boerenbedrijven lager geworden en zijn ze genoodzaakt inkomsten elders te verkrijgen.

Verbrede landbouw is een bekend verschijnsel bij agrarische bedrijven in Fryslân. In Fryslân deden in 2003 bijna 1.900 agrarische bedrijven aan enige vorm van verbrede landbouw.²⁹ Van het totale aantal agrarische bedrijven in Fryslân was dit bijna 30%.³⁰ In Noord-Nederland hield ongeveer een zelfde percentage van de agrarische bedrijven zich bezig met enige vorm van verbrede landbouw; in Nederland als geheel was het percentage ruim 25%.

Beheersovereenkomsten zijn de meest populaire vorm van verbrede landbouw in Fryslân. Ook duurzame energieproductie, stalling van goederen, en verwerking van eigen producten en huisverkoop komen redelijk vaak voor. Voor Noord-Nederland kan ongeveer hetzelfde gezegd worden, behalve dan dat de huisverkoop van land- en tuinbouwproducten vaker voorkomt. In de rest van Nederland zien we nog sterker dat de huisverkoop van land- en tuinbouwproducten een populaire vorm van verbrede landbouw is.

²⁹ CBS Statline en CBS/LEI (2006).

³⁰ Het totaal aantal bedrijven was in 2003 6.485 (CBS).

Tabel 3.4: Aantal bedrijven met verbrede landbouw naar type, 2005

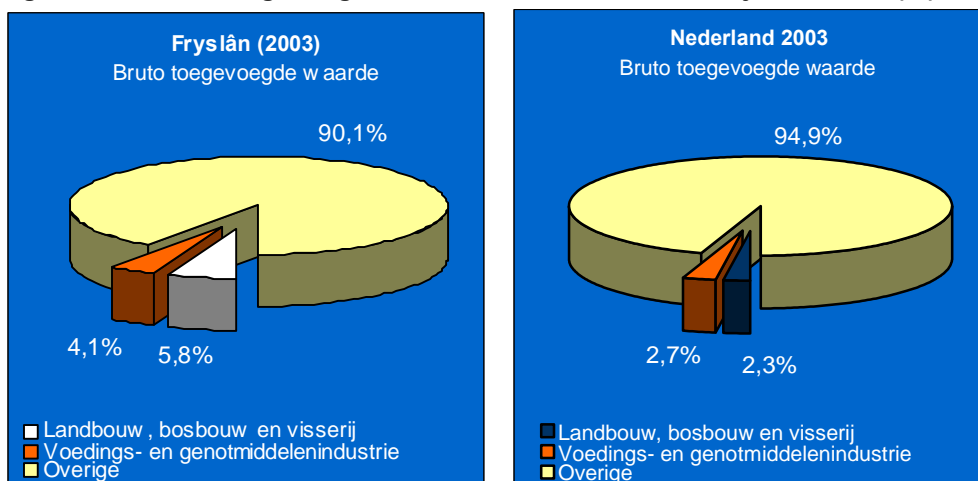
Verbreding met ...*	Fryslân	Noord-Nederland	Nederland
Met verblijfsaccommodatie	163	355	2.463
Met verwerking eigen producten	74	143	1.106
Met verkoop aan huis	186	525	5.380
Met duurzame energieproductie	406	598	2.249
Met zorgtaken	22	53	372
Met beheerovereenkomst	1.243	2.448	9.903
Met stallingmogelijkheden	229	441	3835

* Eén bedrijf kan meerdere activiteiten uitvoeren. Bij verwerking van land- en tuinbouwproducten op het bedrijf gaat het om zuivelproducten, groenten, fruit en andere producten. Huisverkoop betreft producten van eigen bedrijf of van andere bedrijven. Onder zorgtaken moet worden verstaan: kinderopvang, opvang van gehandicapten, demente bejaarden, ex-psychiatrische patiënten, delinquenten, verslaafden e.d.

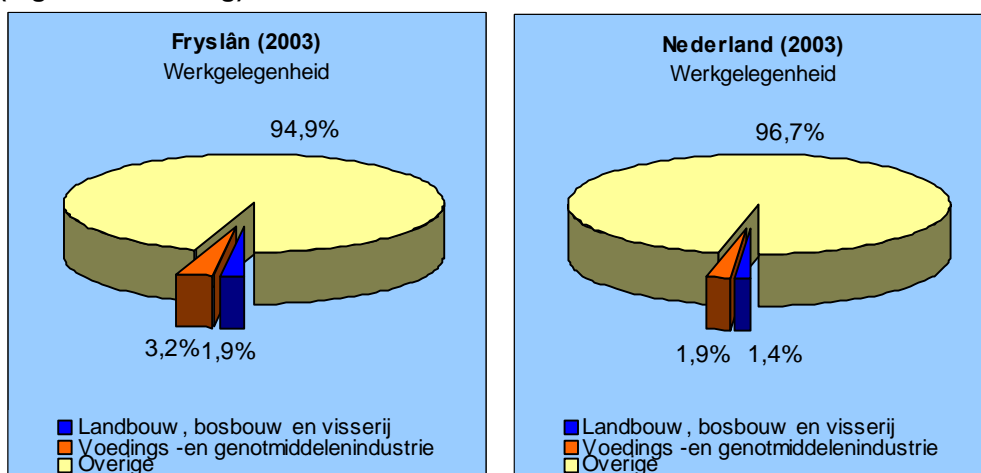
Bron: CSB (Statline), Landbouwtellingen, bewerking BBO

3.3 Agrofood: landbouw- en voedings- en genotmiddelensector

Volgens de benadering op bedrijfstakniveau nam de landbouwsector in Fryslân een aanzienlijk deel in van de economie: bijna 6%. Dat komt neer op bijna 800 miljoen euro bruto toegevoegde waarde. De totale bruto toegevoegde waarde van alle economische activiteiten was in Fryslân in 2003 13,6 miljard euro. In Nederland was het aandeel in 2003 lager: ruim 2%. Het aandeel van de voedings- en genotmiddelensector was in Fryslân in 2003 ruim 4% wat overeenkomt met 550 miljoen euro bruto toegevoegde waarde. De totale agrofoodsector in Fryslân is als aandeel in de economie 9,9% (bruto toegevoegde waarde) – bijna twee keer zo groot als in Nederland. In termen van werkgelegenheid komt het zelfde beeld naar voren, al liggen de aandelen dan lager.

Figuur 3.4: Bruto toegevoegde waarde en banen naar bedrijfstak, 2003 (%)*

(Figuur 3.4 vervolg)

* De bruto toegevoegde waarde is gelijk aan het verschil tussen de productie (basisprijzen) en het intermediair verbruik (aankooprijzen van verbruikte goederen en/of diensten, zoals bijvoorbeeld aangekochte grondstoffen, halffabrikaten, brandstoffen, schoonmaakdiensten en diensten van externe accountants). Gemeten zijn de sectie en- afdelingsnummers A-01,02 + B-05 (landbouw, bosbouw en visserij) en D, subsectie DA-15,16 (voedings- en genotmiddelenindustrie).

Bron: CBS (Statline), bewerking BBO

3.4 Agrocomplex

Het agrocomplex bestaat uit verschillende economische activiteiten, die zijn verbonden met de landbouw. Naast de agrofoodsector gaat het om economische activiteiten uit onder andere de groot-, tussen- en detailhandel, de horeca, de transportsector en de zakelijke dienstverlening. Van de meeste branches kunnen de economische activiteiten alleen voor een deel worden toegerekend aan de agrofoodsector.

Een voorbeeld hiervan is het transport van producten naar of uit de agrofoodsector. Slechts het melkvervoer kan eenduidig aan de agrofoodsector worden toegerekend. Van het overige transport is niet meteen duidelijk welk gedeelte toegerekend kan worden aan de agrofood sector. Een schatting is dat in Nederland ongeveer één op de drie vrachtauto's en één op de zeven vrachtschepen agroproducten vervoert.³¹ Ook de sector groothandel kan maar voor een gedeelte worden toegerekend aan de agrofoodsector. Hierin wordt namelijk de groothandel in alle consumentenartikelen (behalve auto's) meegenomen.

De detailhandel biedt een algemeen assortiment aan waarin ook voedings- en genotmiddelen worden verkocht. De detailhandel bevat ook de handel en reparatie in auto's en de detailhandel in alle andere consumentenartikelen. Verder zijn er bedrijven die algemene consumentenartikelen verkopen, maar ook voedingsproducten. Een voorbeeld hiervan zijn warenhuizen, zoals de Hema en V&D. Tevens bevatten deze warenhuizen vaak ook restaurants.

De toegevoegde waarde van de horeca kan niet in zijn geheel toegerekend worden aan de agrofoodsector, omdat hier ook de logies bij worden gerekend.

³¹ LEI, 2005.

De zakelijke dienstverlening omvat een groot scala aan diensten die meer of minder aan de agrofoodsector kunnen worden gerelateerd. Relevant voor de agrofoodsector zijn bijvoorbeeld vooral de veilingen. De grotere veilingen bevinden zich vooral in het westen van Nederland en zijn minder aanwezig in Fryslân en de rest van Noord-Nederland.

Figuur 3.5: Veiling

Er zijn schattingen van de totale omvang van het agrocomplex in Noord-Nederland en Nederland.³² Berekeningen van het agrocomplex in Fryslân op de zelfde manier zijn niet direct voorhanden, daarom wordt hier eerst ingegaan op (Noord-)Nederland. Daarna wordt een schatting voor Fryslân gegeven.

De betekenis van het agrocomplex voor de Noord-Nederlandse economie is aanzienlijk. In 2003 kan ruim 14% van de toegevoegde waarde worden toegerekend aan het agrocomplex. Dat komt overeen met 5,7 miljard euro toegevoegde waarde. Het aandeel in de werkgelegenheid ligt met 14,5% iets hoger. Hier gaat het om bijna 80.000 arbeidsplaatsen. 30% van de toegevoegde waarde en werkgelegenheid heeft te maken met verwerking van buitenlandse grondstoffen en twee derde hangt samen met export.³³

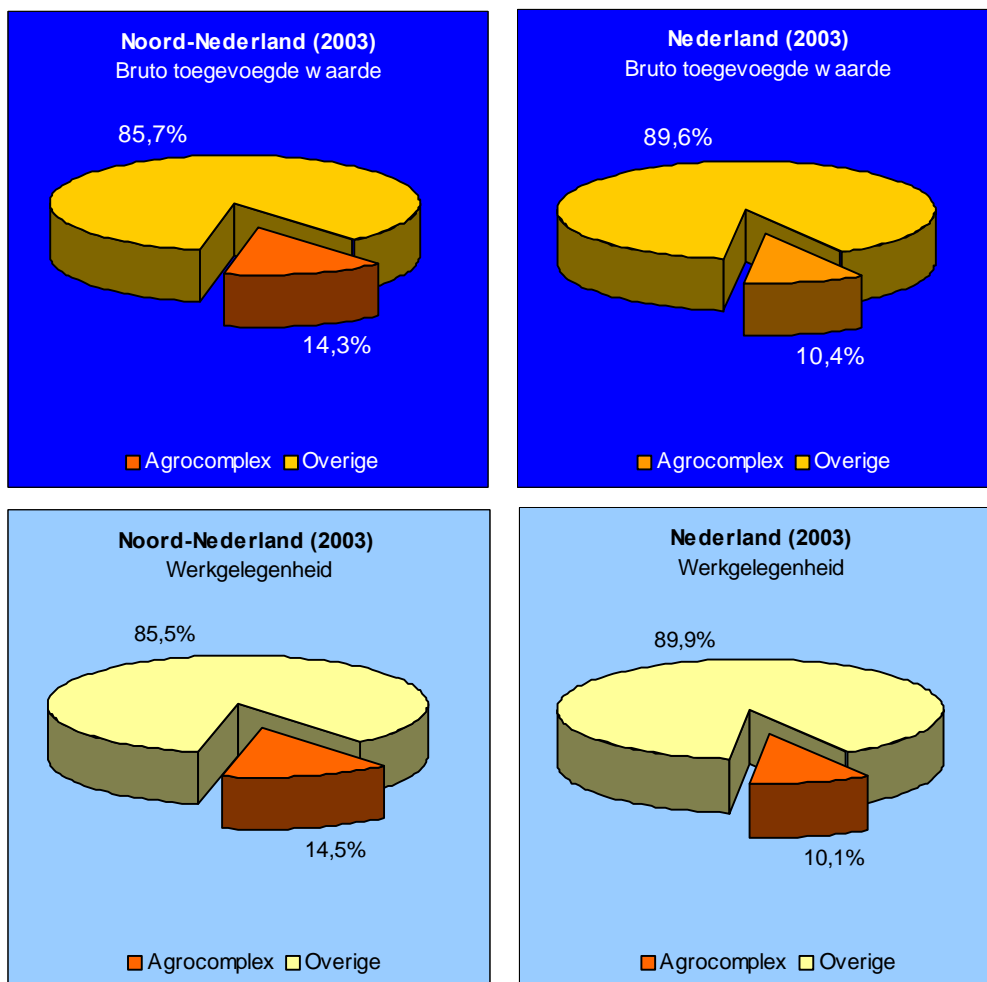
Het aandeel van het agrocomplex in Nederland is ruim 10%. Wat betreft werkgelegenheid gaat het om ongeveer 650.000 arbeidsplaatsen.³⁴ De betekenis van het agrocomplex ligt in Noord-Nederland dus duidelijk hoger. Omdat het aandeel van de landbouw- en voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland ongeveer 5% was, dragen andere sectoren dan de landbouw en de voedings- en genotmiddelenindustrie nog eens ongeveer 5% bij aan het agrocomplex. In Noord-Nederland namen de sectoren landbouw- en voedings- en genotmiddelenindustrie ongeveer 6,5% in 2003. Andere sectoren droegen dus bijna 8% bij.

³² De schattingen zijn gebaseerd op input-outputanalyse. Voor werkgelegenheid zijn specifieke schattingen gedaan (Van Leeuwen, 2005, en LEI, 2005).

³³ Van Leeuwen (2005). Zie ook De Vlieger en Van der Sluis, 2000.

³⁴ LNV (2004), LNV (2005a), Van Leeuwen en Koole (2005).

Figuur 3.5 Omvang agrocomplex (Noord-)Nederland, 2003*

* De toegevoegde waarde is het verschil tussen de productie (factorkosten) en het intermediair verbruik (aankooprijzen van verbruikte goederen en/of diensten, zoals aangekochte grondstoffen, halffabrikaten, brandstoffen, schoonmaakdiensten en diensten van externe accountants). Werkgelegenheid is arbeidsplaatsen.

Bron: Van Leeuwen (2005), bewerking BBO

Tabel 3.5 Kerncijfers Noord-Nederlands agrocomplex, 2003

	Toegevoegde waarde (factorkosten; mln euro)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)
Agrocomplex*	5.670	79.402
Verwerking, toelevering en distributie buitenlandse grondstoffen	1.749	17.837
Agrocomplex o.b.v. binnenlandse grondstoffen	3.922	61.565
waarvan: - landbouw	1.318	25.494
- verwerking	1.130	13.209
- toelevering	879	11.573
- distributie	594	11.289

* Binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen, inclusief hoveniers, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao, drank en tabak.

Bron: Van Leeuwen, 2005

Schatting agrocomplex Fryslân

Als de verhouding tussen landbouw- en voedings- en genotmiddelen sector aan de ene kant en andere sectoren binnen het agrocomplex aan de andere kant (zie hiervoor) in Fryslân gelijk is aan die in Nederland zouden andere sectoren in Fryslân nog ruim 10% bijdragen aan het agrocomplex. Het totale agrocomplex zou dan in Fryslân ruim 20% van de totale bruto toegevoegde waarde innemen.

Een dergelijke schatting gaat er vanuit dat de overige bedrijfstakken min of meer gelijkmatig over het land verdeeld zijn. Dat is echter niet zo. In Fryslân zijn sectoren als groothandel, vervoer en zakelijke dienstverlening relatief kleiner dan in Nederland. Het zijn juist die sectoren die echter toegerekend kunnen worden aan het agrocomplex. Houden we rekening met het mindere belang van groothandel, vervoer en dienstverlening in de Friese economie ten opzichte van de rest van de Nederlandse economie, dan mogen we aannemen dat het feitelijke percentage lager is dan 20%. Een globale schatting geeft aan dat het belang van de bruto toegevoegde waarde van het totale agrocomplex in Fryslân ten opzichte van de totale Friese bruto toegevoegde waarde rond de 18% bedraagt.

Tabel 3.6 Schatting werkgelegenheid agrocomplex Fryslân naar sector, 2005*

Landbouw	14.590	6,7%
Voedingsmiddelen, dranken en verwerking van tabak	6.968	3,2%
Groot- en tussenhandel	1.552	0,7%
Detailhandel/repairatie van consumentenartikelen	3.438	1,6%
Horeca	449	0,2%
Vervoer over land**	397	0,2%
Vervoer over water en door lucht	23	0,0%
Dienstverlening voor het vervoer	29	0,0%
Overige zakelijke dienstverlening	5.006	2,3%
Totaal agrocomplex	32.452	14,9%
Totaal Fryslân	217.495	100%

* Het gaat om de aan het agrocomplex toegerekende werkgelegenheid per sector.

** Bij het melkvervoer gaat het om ongeveer 125 *full time* werkzame personen.

Bron: CBS, provinciale werkgelegenheidsregister

Het aandeel van de werkgelegenheid van de totale agrofood sector ten opzichte van de totale werkgelegenheid bedroeg in Nederland in 2005 ongeveer 10%.³⁵ In Fryslân nemen de primaire sectoren landbouw, jacht, bosbouw en visserij en de verwerkende voedings- en genotmiddelenindustrie gezamenlijk al 9,9% van de totale werkgelegenheid in. Hierbij komt dan nog de werkgelegenheid uit de handel, logistiek en andere diensten die actief zijn voor de agrofood sector. Op basis van de relatieve aandelen van de genoemde sectoren in het agrocomplex in Nederland komt een schatting voor Fryslân uit op ruim 32.000 arbeidsplaatsen (van 15 uur of meer). Dat is bijna 15% van de totale werkgelegenheid in de provincie.³⁶

³⁵ LNV, 2005 (b).

³⁶ Gegevens van de Kamer van Koophandel Friesland geven ongeveer de zelfde uitkomst. Volgens die gegevens, gebaseerd op het handelsregister, zijn er ongeveer 14.500 werkzame personen in het agrocomplex buiten de primaire sector.

Bedrijven

De beschrijving van de omvang van het agrocomplex is hiervoor voornamelijk op bedrijfstakniveau gedaan. Het is echter ook interessant om op het niveau van bedrijven te kijken. Hier wordt dat gedaan voor bedrijven buiten de primaire sector.

In de tabel is de top-25 bedrijven van het Friese agrocomplex naar aantal banen weergegeven. Dit zijn bijna allemaal bedrijven met meer dan 100 werknemers. Wat opvalt is dat, alhoewel bedrijven uit de melk-zuivelsector bij de grootste bedrijven zitten, er in feite een grote verscheidenheid is aan bedrijvigheid. Die verscheidenheid uit zich in de verschillende producten uiteenlopend van koffie en tabak (industrie vooral gebaseerd op buitenlandse agrarische grondstoffen), vlees, veevoer, bakkerijproducten, stallen, (handel in) pootaardappelen, tot verschillende diensten.

Ten tweede valt op dat, in elk geval deze grotere bedrijven, vaak ook een internationale oriëntatie kennen. Dat uit zich in export of in het onderdeel zijn van een internationaal opererend bedrijf. Dit laat nog eens zien dat – ook in een regio als Fryslân – de landbouw een internationale sector is.

Tabel 3.7: Grootste 25 bedrijven agrocomplex in Fryslân, 2006*

Bedrijf	Werkzame personen	Product
Friesland Foods	954	melk-zuivel
Van Nelle Tabak Nederland	316	tabak
Douwe Egberts Coffee Treatment & Supply	295	koffie
Kaashandel Twaalfhoven	285	melk-zuivel
Aldi Drachten	276	supermarkt
Duyvis Production	275	akkerbouw
Fjord Seafood Sterk	250	visserij
Plusfood	241	vlees
Hellema Hallum	237	koekjes
Bradas Vleeschbedrijf B.V.	212	vlees
FanoFineFood B.V.	211	maaltijden
Hochwald Nederland B.V.	181	zuivel
Coop Agrarische Bedrijfsverzorging Fryslan	160	diensten
Sonac Burgum	153	veevoer/ingrediënten
A.C. Hartman	136	groentekwekerij
Pluimveeslachterij J. De Vries & Zn.	134	vlees
Wilaard Operations	125	Stallenbouw
Brada Vlees Wesepe	122	vlees
Helwa Wafelbakkerij	122	bakkerij
Lamb-Weston/Meijer vestiging Oosterbierum	108	aardappelverwerking
HZPC Holland	108	pootaardappelen
Friesland Coberco Dairy Foods	106	melk-zuivel
C.W. v. Overbeek	105	groentekwekerij
Koffiebr. & Theeh. Drie Mollen - 1818	98	koffie
Romi Smilfood	96	margarine

* Grootte naar werkzame personen.

Bron: Kamer van Koophandel Friesland (handelsregister)

Er kan ook een onderverdeling naar deelsectoren worden gemaakt. Het mag duidelijk zijn dat het belangrijkste deelcomplex in Fryslân dat van de melk en zuivel is. In de primaire sector is het leeuwendeel van de bedrijven melkveehouderij (zie hiervoor). Ook in de industriële en dienstensector vormen bedrijven die zich bezighouden met verwerking en distributie van melk- en zuivelproducten de grootste groep (in termen van aantallen banen). De dominantie van het melk-zuivelcluster is echter in de industriële en dienstensector veel minder groot dan in de primaire sector. Het grootste bedrijf is Friesland Foods, dat sowieso in het hele agrocomplex verreweg het grootste bedrijf is.³⁷

Ook bij deze gegevens valt op dat alhoewel het melk-zuivelcluster de grootste deelsector vormt, andere deelsectoren relatief groot zijn in Fryslân. Een tweede grote groep van bedrijven houdt zich bezig met uitleenlopende diensten voor de landbouw. Het gaat hier om 400 gemiddeld kleinere bedrijven. Bij deze groep gaat het met name om loonbedrijven, maar ook om bijvoorbeeld pluimveevangbedrijven.

Het derde cluster van bedrijven wordt gevormd door bakkerijen. Ook hier gaat het om relatief veel kleinere bedrijven (150), die gezamenlijk goed zijn voor ongeveer 1.500 banen.

Bedrijven die zich bezig houden met maaltijdbereiding of verwerking van (vooral) vlees vormen in termen van aantal banen ook een belangrijk cluster. Hier gaat het om vaak grotere industriële bedrijven. De grootste in dit cluster is Duyvis uit Joure.

Opvallend is verder het cluster in de sfeer van metaalindustrie, stallenbouw en machinebouw. In dit cluster zijn zo'n zestig bedrijven actief, die goed zijn voor ongeveer 600 banen.

De tuinbouwsector in Fryslân is relatief klein. De laatste jaren is dit cluster echter gegroeid en nu goed voor zo'n 50 bedrijven met 500 banen.³⁸

Ten slotte vormen ook slachterijen een redelijk grote deelsector binnen het agrocomplex.

Opvallend is dat de bedrijven gespreid zijn over de provincie.

³⁷ Friesland Foods is een coöperatie. Nederland kent relatief vaak een coöperatieve bedrijfsvorm, met name in de landbouw. Van de naar omzet grootste 25 agri-food sector coöperaties in de wereld zijn er 3 Nederlands; Friesland Foods is nummer 36 op de lijst van 's wereld grootste coöperaties. Andere grote Nederlandse coöperaties in het agrocomplex zijn Campina (zuivel; nr. 46), Floraholland (veiling bloemen; nr. 86), Bloemenveilig Aalsmeer (nr. 100), The Greenery (veiling/verkoop groente fruit; nr. 118). Ook bijvoorbeeld de Superunie (inkoop supermarkten) is een coöperatie. Daarnaast zijn Nederlandse verzekeraars en banken coöperatief georganiseerd. De Rabobank is de eerste Nederlands organisatie instelling op de lijst van grootste coöperaties ter wereld (nr. 11). Ook Agis en SNS zijn coöperaties. Bron: Global 300, 2004.

³⁸ Zie bijvoorbeeld ECORYS, 2004.

Tabel 3.8: Bedrijven agrocomplex naar deelcluster in Fryslân, 2006

Deelsector	Aantal bedrijven	Werkzame personen	Grootste 5 bedrijven (naar werkzame personen)
Melk-zuivel	ca. 25	ca. 1.850	<ul style="list-style-type: none"> o Friesland Foods (verschillende vestigingen) o Kaashandel Twaalfhoven (Wolvega) o Hochwald Nederland (Bolsward)* o Exploitatiemaatschappij Phoenix (Scharsterbrug)** o Kaasmakerij Henri Willig (Heerenveen)
Diensten voor akkerbouw, tuinbouw, veeteelt (incl. loonbedrijven)	ca. 400	ca. 1.700	<ul style="list-style-type: none"> o Coop Agrarische Bedrijfsverzorging Fryslân (IJlst) o M. Westra (Franeker) o Jelle Bijlsma (Giekerk) o Fa. Pluimveevangbedrijf Van der Veen (Harkema) o Bruining Postmus Vang (Drogeham)
Bakkerijen	ca. 150	ca. 1.500	<ul style="list-style-type: none"> o Borgesius Webro (Leeuwarden) o Bakkerij Van der Zee (Garijp) o Hellema Hallum (Hallum) o Helwa Wafelbakkerij (Hallum) o Van de Leur Banketspecialiteiten (Bolsward)
Maaltijden/vleesgerechten	ca. 30	ca. 850	<ul style="list-style-type: none"> o Duyvis production (Joure) o FanoFineFood (Oosterwolde) o Borgesius Convenience (Leeuwarden) o Plusfood (Oosterwolde) o Kroon Vleeswarenfabriek (Zwaagwesteinde)
Metaalindustrie/ stallenbouw/ machinebouw	ca. 60	ca. 600	<ul style="list-style-type: none"> o Wilaard Operations (Leeuwarden) o Miedema (Winsum) o Machinefabriek Bijlsma (Franeker) o Carlisle Process Systems (Gorredijk) o Metaalindustrie Tj. Spinder (Harkema)
Groentekwekerijen/tuinbouw	ca. 50	ca. 500	<ul style="list-style-type: none"> o A.C. Hartman (Sexbierum) o C.W. van Overbeek (Beetgum) o Hatoko (Sexbierum) o Hareko (Oosterbierum) o Fa. J. en P. Ammerlaan (Sexbierum) o Tuinbouwbedr Vink Sion (Beetgum)
Vlees/slachterijen	ca. 15	ca. 550	<ul style="list-style-type: none"> o Bradas Vleeschbedrijf (Leeuwarden) o Brada Vlees Wesepe (Leeuwarden) o Pluimveeslachterij J. de vries & Zn. (Haulerwijk) o Feenstra Vlees Groep Wolvega (Wolvega) o Friesland Vlees (Leeuwarden)
Overige	.	.	<ul style="list-style-type: none"> o Van Nelle Tabak (Joure) o Fjord Seafood Sterk (Lemmer) o Hochwald (Bolsward) o Douwe Egberts Coffee Treat & Supply (Joure) o Sonac (Burgum)

* Voorheen Nestlé.

** Vreugdenhil.

Bron: Kamer van Koophandel Friesland (handelsregister)

Aanvullende diensten

Hiervoor is een kwantitatieve schatting gemaakt van de omvang van het agrocomplex in Fryslân. Over het Friese agrocomplex zijn aanvullend nog twee opmerkingen te maken.

Ten eerste is er in Fryslân sprake van een sterke verwevenheid van de landbouw met specifieke diensten. Genoemd kunnen worden het notariaat, vastgoed/makelaardij en financiële diensten. Het notariaat en vastgoed/makelaardij zijn verweven met de landbouwsector via met name transacties van grond, bedrijven en quota. In Fryslân zijn veel makelaars of bedrijven in vastgoed die zich voor een groot deel toeleggen op agrarisch onroerend goed. Het notariaat en banken – denk bijvoorbeeld aan de Rabobank – hebben traditioneel een belangrijk deel van hun activiteiten gericht op de landbouw. Er is hier sprake van verwevenheid in de zin dat de landbouw voordeel heeft aan een efficiënte zakelijke en financiële dienstverlening, terwijl het notariaat en banken voordeel hebben van een aanzienlijke omzet uit de landbouw. In beginsel vallen deze diensten onder de eerdere schatting van het agrocomplex. De omvang en kenmerken van deze verwevenheid is specifiek voor Fryslân in deze quick scan verder niet in kaart gebracht.³⁹

Ten tweede is er in Fryslân een verwevenheid met onderwijs en onderzoek. Fryslân heeft met Van Hall-Larenstein een vestiging van een hbo-instelling die zich toelegt op landbouw en milieu. Daarnaast heeft het AOC Fryslân (mbo) een belangrijke positie in de provincie. Verder zijn er andere hogescholen (NHL en CHN) en (private) opleidingsinstituten die zich voor een deel op het agrocomplex richten.⁴⁰ Ook hier is er een verwevenheid: het agrocomplex heeft belang bij een goed opgeleide beroepsbevolking. De instroom van studenten en cursisten komt voor een deel vanuit het agrocomplex. In dit kader moet ook gewezen worden op onderzoek dat binnen kennisinstellingen wordt gedaan en waarvan het agrocomplex kan profiteren.⁴¹ De aanwezigheid van kennisinstellingen en studenten geeft ook uitstraling voor met name de stad Leeuwarden. Ook deze verwevenheid is specifiek voor Fryslân in deze quick scan niet verder niet in kaart gebracht.

Figuur 3.6: Van Hall-Larenstein, Leeuwarden

³⁹ De omvang is in de schatting indirect meegenomen op basis van het Nederlandse gemiddelde.

⁴⁰ Denk aan de vestiging van PTC+ in Oenkerk.

⁴¹ Denk bijvoorbeeld aan het Van Hall Business Center en lectoraten op het gebied van het agrocomplex.

4 BLIK OP DE TOEKOMST

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt gekeken naar trends en naar de sterkte en zwaktes van het Friese agrocomplex. De trends zijn globaal in kaart gebracht op basis van algemene literatuur over trends in het internationale en Nederlandse agrocomplex. Sterktes en zwaktes zijn in kaart gebracht met een soort SWOT-analyse. Voor een SWOT-analyse worden idealiter op basis van analysemethoden (denk aan interviews, workshops, Delphi methode e.d.) beschrijvingen en oordelen over sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen verzameld. Een echte SWOT-analyse is hier echter niet gedaan. Dat heeft te maken met het quick scan karakter van deze studie. Hier is op basis van verschillende studies, waaronder enkele SWOT-analyses, een schema met sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen ingevuld. De analyse is dus secundair. De meeste gebruikte studies betroffen bovendien het nationale niveau of ander regio's dan Fryslân.⁴²

Een SWOT-analyse is vooral bruikbaar op de kortere termijn, zeg voor een periode van vijf jaar.⁴³ De tijdshorizon om nog realistische oordelen te geven over sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen ligt niet verder in de toekomst. Om toch wat te kunnen zeggen over de langere termijn, is hier steeds wel een doorkijkje gegeven naar de langere termijn. Dat is gedaan op basis van verwachte trends ten aanzien van internationalisering, Europees en nationaal beleid, technologie en consumentenvraag.

De trends en de resultaten van de SWOT-analyse zijn ten slotte 'vertaald' naar de Friese situatie. In de laatste paragraaf staat een overzicht van de kansen voor het Friese agrocomplex en de mogelijke gevolgen daarvan voor gemeentelijk en provinciaal beleid.

4.2 Trends

Trends landbouw

De Nederlandse landbouw 'normaliseert'. In een aantal decennia in de vorige eeuw is de Nederlandse landbouw naar de status van een agrarische grootmacht gegroeid. De afgelopen tien jaar is de groei echter mee op 'normale' cijfers uit gekomen. Nederland is niet langer meer de snelste groeier; andere landen laten in deelsectoren vaak hogere groei zien. In economische termen is de Nederlandse landbouw terecht gekomen in een fase van lagere groei van de arbeidsproductiviteit, lagere prijzen en lagere groei van de productie dan in de jaren van sterke groei in de vorige eeuw.⁴⁴

Naast deze algemene economische trends, kunnen voor de landbouwsector nog een aantal andere trends worden genoemd.⁴⁵

- Een belangrijke verandering in de afgelopen tien jaar is de beperking van de mogelijkheden van intensieve veehouderij. Eisen aan voedselveiligheid en een aantal uitbraken van dierziektes - bijvoorbeeld bse en de varkenspest - hebben dit

⁴² Zie ECORYS-NEI (2004), LNV (2005a), LEI (2005) en Van Leeuwen (2005).

⁴³ ECORYS-NEI, 2004.

⁴⁴ CPB, 2004.

⁴⁵ Zie CPB (2004), LEI (2005), Van Leeuwen (2005), en LNV (2005a).

proces op gang gebracht.⁴⁶ Ook beperkingen vanuit eisen aan milieu en natuur spelen hier een rol. Het gaat in belangrijke mate om overheidsbeleid dat grenzen stelt aan de groei van de landbouw, en dan vooral de intensieve veehouderij. Het gaat onder andere om beleid ten aanzien van dierenwelzijn, mestbeleid, de Europese waterrichtlijn, milieubeleid (emissies) en beleid ten aanzien van natuur en landschap. Het overheidsbeleid wordt zowel op Europees als nationaal niveau vormgegeven, maar vindt zijn uitwerking op regionaal (provinciaal) niveau, bijvoorbeeld in kadernota's ruimte.

- Economische en sociaal-culturele ontwikkelingen zullen de vraag naar ruimte doen toenemen. Een groeiende welvaart gaat gepaard met een ontwikkeling richting activiteiten die meer ruimte gebruiken.⁴⁷ Er zal vanuit de landbouw, de recreatie, natuurontwikkeling, wonen en bedrijvigheid steeds meer concurrentie om de ruimte ontstaan.
- Een derde trend is dat de markt voor landbouwproducten verzadigt. Groei van de markt vindt vooral plaats door bevolkingsgroei en de groei van inkomens. De markten in de nabijheid van Nederland vertonen als gevolg van vergrijzing en ontgroening een lage bevolkingsgroei (en op termijn zelfs een krimp), terwijl ook de verdere inkomensgroei waarschijnlijk niet zal leiden tot extra vraag naar landbouwproducten, maar naar extra vraag naar andere (luxere) producten.
- Daar tegenover staat dat er nieuwe afzetmarkten kunnen ontstaan die wel kansrijk zijn en waar verdere groei mogelijk is. Genoemd kunnen worden de markt voor bio-energie. Die markt zal groeien onder invloed van de stijgende vraag naar energie in het algemeen en de hoge olieprijs. Een ander voorbeeld is China waar een sterke economische ontwikkeling plaatsvindt. China is daarmee in beginsel een kansrijke afzetmarkt. Het gaat dan wel om producten die niet ook op grote schaal en goedkoop in China zelf kunnen worden verbouwd. Denkbaar is dat juist hoogwaardige technologische toepassingen en diensten worden geëxporteerd naar China.
- Liberalisering van de markt voor landbouwproducten is een trend die ook de komende jaren zal doorzetten. De markt voor landbouwproducten zal steeds meer onder invloed staan van internationale concurrentie. In het algemeen betekent dat dat kostprijzen laag moeten zijn om te kunnen blijven concurreren. Dat is in de Europese situatie alleen mogelijk als verder wordt gegaan op de weg van hoogwaardige technologie en schaalvergroting. Alleen (zeer) grote bedrijven met een efficiënte productie zullen concurrerend zijn op de wereldmarkt. Het alternatief is om in te spelen op kleinere marktniches en daar met specifieke producten op in te spelen (denk aan streekproducten).
- Technologische ontwikkeling heeft de afgelopen decennia vooral betrekking gehad op teelttechnieken en informatisering (toepassing van ict). Die ontwikkelingen zullen zich doorzetten, bijvoorbeeld in de vorm van zogenoemde precisielandbouw. Daarnaast wordt verwacht dat de komende jaren ook verdere robotisering zal plaatsvinden.

⁴⁶ Bse = Bovine spongiforme encephalopathie; een ziekte die het centrale zenuwstelsel aantast.

⁴⁷ Een voorbeeld is de enorme groei van het aantal golfers. Golf is een sport die relatief veel ha nodig heeft per sporter.

- Door de (verdere) vermindering van exportsteun en marktbescherming in het kader van de WTO-afspraken zullen de (melk)prijzen verder onder druk komen te staan. Tegelijkertijd hebben in Nederland melkveebedrijven die willen groeien te maken met relatief hoge quotumprijzen. Deze vormen een rem op de schaalvergroting die noodzakelijk is voor efficiëntere productie. Het huidige marktordeningregime voorziet in de handhaving van de melkquotering tot en met 2014/2015. Schaalvergroting kan vooralsnog alleen plaatsvinden door de aankoop van (dure) leveringsrechten bij dalende melkprijzen dalen. De mogelijkheden voor schaalvergroting en herstructurering van de sector worden daardoor beperkt.⁴⁸

Trends food

- In de foodsector zal verdergaande productdifferentiatie en productvernieuwing plaatsvinden. Dit heeft met name te maken met veranderende voorkeuren van consumenten (bijvoorbeeld meer gezond voedsel en meer luxere producten). Ook kan op die manier worden ingespeeld op de verzadiging van de markt en hogere inkomens. Verder zal de vraag naar bioproducten en streekeigen producten toenemen. Om deze trends te kunnen volgen zal er veel aandacht moeten zijn voor het bereiken van groepen consumenten en het vermarkten van producten. In relatie met de verandering in de vraag zal er in het algemeen meer groei zijn in specifieke producten of productgroepen dan in de (bulk)markt.
- Er zal (nog) meer aandacht komen voor logistieke ketens. In het algemeen gaat het er daarbij om de verschillen de stappen in de productieketen goed op elkaar af stemmen en daardoor de *overall* efficiency te vergroten. Efficiency in logistiek en transport is daar een onderdeel van.
- Verwacht mag worden dat er in de foodsector verdergaande concentratie zal plaatsvinden, waarbij enkele grote (internationale) spelers ontstaan. Op die manier proberen bedrijven het hoofd te bieden aan de toenemende internationale concurrentie.

Conclusies trends

De beschreven trends kunnen samengevat worden in een aantal kernelementen:

- van bulk naar productdifferentiatie
- verschuiving in consumentenvoorkeuren
- internationalisering van bedrijven
- internationale concurrentie
- schaalvergroting en technologie
- efficiëntie in productie en logistiek

⁴⁸ CPB (2004) en Beldman et al. (2006).

4.3 SWOT agrocomplex Fryslân

In deze paragraaf worden de resultaten van een beknopte SWOT-analyse gepresenteerd. Eerst volgt een analyse voor het agrocomplex in het algemeen. Daarna volgt een analyse voor de verschillende deelcomplexen: melk/zuivel, akkerbouw, intensieve veehouderij en tuinbouw. Het gaat steeds om een inschatting van de sterke en zwakke punten van en de kansen en bedreigen voor het agrocomplex in Fryslân.

Fryslân agrocomplex algemeen

Sterktes	Zwaktes
<ul style="list-style-type: none"> o Sterke identiteit van plattelandseconomie o Unieke natuur-, landschaps- en cultuurhistorische waarden o Relatief lage grondprijzen o Ruimte: weinig druk op relatie wonen, werken en recreëren o Weinig milieuproblemen/lage milieudruk (vooral door relatief kleine intensieve veehouderij) o Groot belang agrocomplex voor economie o Sterk melkvee-/zuivelcluster o Aanwezigheid opleidingsinstituten (met name Van Hall-Larenstein; ook NHL/CHN) o Opvallende nichespelers (fokken van dieren) o Samenwerking, bijvoorbeeld in coöperaties 	<ul style="list-style-type: none"> o Kwetsbaarheid leefbaarheid kleine kernen en dorpen o Beroepsbevolking algemeen (betekenis voor innovatiekracht): <ul style="list-style-type: none"> - weinig hoger opgeleiden - lage participatiegraad - vergrijzing o Geen rol van betekenis in logistiek o Beperkte nabije afzetmarkt/grote afstand tot grootstedelijke regio's o Relatief sterke vergrijzing bedrijfshoofden; problematiek, bedrijfsopvolging o Achterblijvende verbreding (vooral in zorgboerderijen en huisverkoop) o Eenzijdige structuur: nadruk op melkveehouderij
Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> o Uitbreidingsmogelijkheden areaal/schaalvergroting o Groei markt voor biologische en luxe landbouwproducten o Groei toeristisch-recreatieve activiteiten in landelijk gebied (echter weinig TW) o Groei belangstelling zorgboerderijen o Nichemarkten: zoutwaterlandbouw, viskwekerijen o Innovatie in agri-business (zuivel/voedsel): proces en - productinnovatie o Differentiatie naar andere branches dan melkveehouderij/zuivel o Verbreding/verdieping (kan heel goed in melkveehouderij) o Vrijkomende ruimte boerderijen o Uitbreiding kennis (kenniscentrum) o Ict-toepassingen (precisielandbouw en efficiëntere productie en logistiek) 	<ul style="list-style-type: none"> o Afname leefbaarheid en werkgelegenheid platteland/ontvolking o Dalende prijzen (vooral voor melk) o Dalende inkomens in vooral akkerbouw, grondgebonden veehouderij (als gevolg van GLB: quota suiker en melk) o Internationale concurrentie o GLB/toetreding nieuwe lidstaten o Nationaal beleid ruimte, milieu, water o Achterblijvende innovatiecapaciteit (innovatie is cruciaal voor toekomst agrocomplex) o Voedselveiligheid
Lange termijn	Lange termijn
<ul style="list-style-type: none"> o Nieuwe clusters rond bijvoorbeeld tuinbouw en energiegewassen 	<ul style="list-style-type: none"> o Toename transport en energieverbruik beperkt mogelijke groei

Fryslân grondgebonden veehouderij (melk/zuivel)

Sterktes	Zwaktes
<ul style="list-style-type: none"> ○ Sterk zuivelcluster met internationale oriëntatie (export), efficiëntie in de keten, goede marketing van innovatieve producten ○ Kennis en R&D (zuivel/voedsel) ○ Groot aandeel in totale agrocomplex (in termen van aantal bedrijven en banen) ○ Opvallende nichespelers (fokken van koeien, paarden) 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Melkquota belemmering schaalvergroting en herstructurering
Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> ○ Uitbreidingsmogelijkheden areaal/ schaalvergroting in melkveehouderij (meer koeien per bedrijf; minder bedrijven) ○ Productvernieuwing/-differentiatie in zuivel en internationaal vermarkten ○ Verbreding kan goed in melkveehouderij 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Dalende prijzen ○ Dalende inkomens in grondgebonden veehouderij als gevolg van internationale handelsafspraken (WTO)
Lange termijn kansen	Lange termijn bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> ○ Uitbouw cluster melk/zuivel richting innovatief cluster gericht op veilige, kwalitatief hoogwaardige, gezonde voedselproducten met hoge toegevoegde waarde ○ Minder koeien, meer paarden 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Gevolgen afschaffen melkquota (2014/15); belangrijk is wijze waarop dat gebeurt ○ Internationalisering/<i>foot/loose</i> bedrijven: Fryslân als toeleverancier van melk voor zuivelindustrie elders ○ Europese markt raakt verzadigt; derde wereldlanden minder toegankelijk door afspraken handel

Fryslân akkerbouw

Sterktes	Zwaktes
<ul style="list-style-type: none"> ○ Groei in verwerkende industrie 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Schommelingen van volume en prijs in primaire sector ○ Primaire sector relatief klein (in termen van aantal bedrijven en werkgelegenheid)
Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> ○ Kostprijsverlaging door schaalvergroting en ict (precisielandbouw) ○ Schaalvergroting in akkerbouw ○ Export pootaardappelen naar Midden- en Oost-Europa (en China) 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Zwakke vooruitzichten akkerbouw (zetmeelaardappels/suikerbieten) ○ Dalende inkomens in akkerbouw als gevolg van suikerhervorming
Lange termijn kansen	Lange termijn bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> ○ Energiegewassen (koolzaad en grondstoffen voor ethanol: aardappelen en suiker)/ 'groene chemie' (aansluiten bij Energy valley) 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Verdere verzwakking economische vooruitzichten akkerbouw

Fryslân tuinbouw

Sterktes	Zwaktes
<ul style="list-style-type: none"> o In algemene zin een innovatieve sector in termen van nieuwe variëteiten, mechanisatie, teelttechnieken 	<ul style="list-style-type: none"> o Beperkt deel bedrijven in totale agrocomplex o Primaire sector klein (in termen van aantal bedrijven en werkgelegenheid) o Beperkte nabije afzetmarkt/grote afstand tot grootstedelijke regio's o Gevoeligheid voor (buitenlands) arbeidsaanbod in oogsttijd
Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> o Versterken bollen- en bomenteelt (en daarmee agrilogistiek/vliegveld Eelde) o (Glas)tuinbouw, maar afstand tot grootstedelijke centra is probleem 	<ul style="list-style-type: none"> o Groenteteelt vereist internationalisering, en concentratie en schaalvergroting
Lange termijn kansen	Lange termijn bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> o Vraagontwikkeling door welvaarts-groei o Afzetgroei bloembollen- en bomenkwekerij in Midden- en Oost-Europa (en China) 	<ul style="list-style-type: none"> o Nederland wordt meer doorvoerland voor groente en fruit dan productieland

Fryslân intensieve veehouderij

Sterktes	Zwaktes
<ul style="list-style-type: none"> o Werkgelegenheid in vleesverwerkende industrie (slachterijen en productie vleesproducten) 	<ul style="list-style-type: none"> o Klein deel bedrijven in totale agrocomplex o Milieudruk o Mogelijkheden voor verbreding beperkt
Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> o Beperkte kans voor biologische sector 	<ul style="list-style-type: none"> o Dierenwelzijn o Uitbreidingsmogelijkheden beperkt door eisen aan kwaliteit omgeving en ruimte
Lange termijn kansen	Lange termijn bedreigingen
<ul style="list-style-type: none"> o Verduurzaming sector door toepassing technologie op bijvoorbeeld mestverwerking 	<ul style="list-style-type: none"> o Meer concurrentie door GLB en vrijhandel

4.4 Kansen voor Fryslân

Op basis van de analyse van trends en de SWOT-analyse kan een aantal kansrijke ontwikkelingen worden aangegeven. Dit zijn kansen waarvan verwacht mag worden dat ze relatief gemakkelijk in gang gezet kunnen worden of al in gang zijn gezet, en die een duidelijk positief effect hebben op de ontwikkeling van het agrocomplex in Fryslân. De kansen zijn eerst algemeen voor het hele agrocomplex gegeven. Voor een aantal deelcomplexen zijn nog specifieke kansen te benoemen. Het 'pakken' van kansen kan om beleidsmatige ondersteuning vragen. Mogelijkheden van ondersteuning door overheidsbeleid zijn hier ook – enigszins tentatief – aangegeven (zie het kader) .

Algemene kansen

- Een sterk punt van Fryslân is de eigen identiteit, en de aanwezigheid van bijzondere natuur en landschap. Kansen zijn er voor agrotourisme.
- Fryslân kent al een aantal goede onderwijsinstellingen op het gebied van het agrocomplex. Deze zouden verder ontwikkeld kunnen worden richting kennisontwikkeling en kennisverspreiding, in samenwerking met bedrijven. Daarbij gaat het vooral om toepassing van ICT en efficiency in logistieke en productieprocessen.
- Schaalvergroting is door de aanwezigheid van ruimte nog mogelijk in Fryslân. Gezien de schaal van de provincie en de al aanwezige coöperatieve geschiedenis kan schaalvergroting ook door samenwerking worden bereikt.
- Fryslân is geschikt voor een aantal nichemarkten. Genoemd kunnen worden zoutwaterlandbouw, viskwekerijen, en het fokken van koeien en paarden.
- Door de schaalvergroting in de landbouw is er in en rond de dorpen sprake van vrijkomende ruimte aan bedrijfsgebouwen. Die zijn geschikt voor bedrijvigheid gerelateerd aan de landbouw en voor starters. Daarmee wordt ook de leefbaarheid in de dorpen gestimuleerd.

Melk/zuivel

- Clustering op specifieke producten of productketens is mogelijk in Fryslân. Het gaat om wederzijdse positieve relaties tussen productie, marketing en kennis en innovatie. Met name de zuivel leent zich daarvoor.
- Schaalvergroting en efficiency zijn nog te versterken in de melkveehouderij.
- Productvernieuwing/-differentiatie kan goed in de zuivel.
- Verbreding/verdieping zijn goed mogelijk in de melkveehouderij.

Beleid

- Versterken identiteit, waarden natuur en landschap
- Marketing agrotourisme
- Ruimtelijk beleid (mogelijk maken schaalvergroting)
- Aandacht voor landbouw in onderwijs en arbeidsmarkt
- Ondersteunen verbreding/verdieping landbouw
- Voorwaarden scheppen clustering (kenniscentrum)
- Versterken samenwerking hogescholen/aoc
- Stimuleren kennis ict-, teelt- en logistieke toepassingen
- Aansluiting bij 'groene' Energy Valley
- Ondersteunen export
- Stimuleren ontwikkeling bollen- en bomenteel
- Ondersteunen logistiek glastuinbouw
- Ondersteunen samenwerking binnen agricomplex
- Ondersteunen gebruik vrijkomende bedrijfsgebouwen
- Versterken leefbaarheid platteland

Akkerbouw

- Energiegewassen zijn op langere termijn een goede optie (bijvoorbeeld als vervanger van suikerbieten).
- Fryslân kan een aandeel veroveren in de export pootaardappelen naar Midden- en Oost-Europa (en China)

Tuinbouw

- Kansen liggen er in de bollen- en bometeelt, die nu nog bescheiden van omvang is in Fryslân.
- Ook voor de glastuinbouw liggen er kansen, gezien de relatief lage milieu- en ruimtedruk in Fryslân.

Intensieve veehouderij

- Gezien de relatief zware milieudruk van de intensieve veehouderij, eisen aan voedselveiligheid en veranderende consumentenvraag liggen kansen in deze sector vooral in biovlees.

LITERATUUR

Beldman (2006)

A.C.G. Beldman, J.H. Jager, L. van Dellen en J. Zijlstra, Nationale en internationale ontwikkelingen rond schaalvergroting in de melkveehouderij, Landbouw Economisch Instituut, Den Haag, 2006.

Cantliffe en Vansickle (2003)

D.J. Cantliffe en J.J. Vansickle, Competitiveness of the Spanish and Dutch Greenhouse Industries With the Florida Fresh vegetable Industry, University of Florida, IFAS, 2003.

CPB (2004)

CPB, De economische marginalisering van de Nederlandse landbouw, Centraal Planbureau, Den Haag, 2004.

CBS/LEI (2006)

CBS/LEI, Land- en tuinbouwcijfers, Landbouw Economisch Instituut, Den Haag, 2006

ECORYS (2004)

ECORYS, Glastuinbouw in Noord-west Fryslân in economisch perspectief, Rotterdam, 2004.

ECORYS-NEI (2004)

ECORYS-NEI, Het vizier op de toekomst. Landbouw en agribusiness in de provincie Zeeland: Situatieschets, SWOT en Toekomstscenario's, Rotterdam, 2004.

FAO (2006)

FAO, Statistical Yearbook 2004, Food and Agriculture organization of the United nations, 2006 (www.fao.org).

Global 300 (2004)

Global 300, The World's major Cooperatives and Mutual Businesses, 2004.

Statistisch Jaarboek voor het Noorden 2004

Kamer van Koophandel, Statistisch Jaarboek voor het Noorden 2004, 2005.

LEI (2005)

LEI, Perspectief voor de agrarische sector in Nederland. Achtergrondrapport bij 'Kiezen voor landbouw', Wageningen UR/Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit, Den Haag, 2005.

LEI (2006)

LEI, Landbouweconomisch berichten, Landbouw Economisch Instituut, Den Haag, 2006.

Van Leeuwen (2005)

M.G.A. van Leeuwen, kansen voor Noord-Nederlandse agrocluster in beeld, LEI, den Haag, 2005.

Van Leeuwen en Koole (2005)

M.G.A. van Leeuwen en B. Koole, Het Nederlandse agrocomplex 2004, Landbouw Economisch Instituut, 2005.

LNV (2004)

LNV, Het Nederlandse agrocluster in kaart, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag, 2004.

LNV (2005a)

LNV, Kiezen voor landbouw. Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag, 2005.

LNV (2005b)

LNV, Feiten en cijfers van de Nederlandse Agrosector 2005/2006, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag, 2005.

RLG (2001)

RLG, Agribusiness: steeds meer business, steeds minder agri. Advies over de vestigingsvoorwaarden voor internationale agribusiness, Raad voor het Landelijk Gebied, Amersfoort, 2001.

De Vlieger en Van der Sluis (2000)

J.J. de Vlieger en B.J. van der Sluis, Landbouw hier en nu. De feiten over het agrocomplex in Noord-Nederland, Landbouw Economisch Instituut, Den Haag, 2000.

Wetserman (2006)

F. Westerman, De Graanrepubliek, Olympus, 2006.

